

VELÜNK ÉLŐ KULTÚRTÖRTÉNET¹

BESZÉLGETÉS HAUSER ARNOLDRÓL HAUSER ARNOLDNÉ BORUS RÓZSÁVAL²

Zuh Deodáth: *Köszönöm, hogy elvállalta a részvételt ebben az interjúban. És rögtön az elején kezdeném...*

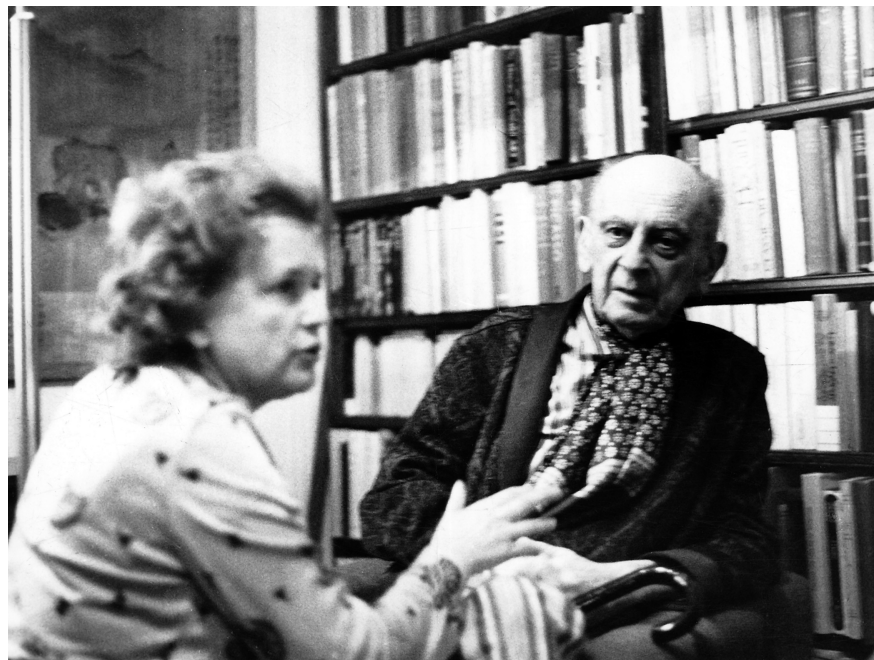
Hauser Arnoldné: Hogy hogyan kerültem Hauser Arnolddal kapcsolatba? 1968-ban jelent meg *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* című könyvének első magyar kiadása.³ Amikor megjelent a kirakatokban, ritkaság volt, mert nem nagyon jelenhettek meg dolgok olyan szerzőktől, akik magyarok voltak, de már régen, mint ő például, ötven éve külföldön, Angliában éltek. Ezek politikai ügyek voltak. Amikor megláttam a könyvet, azt mondtam: ez az én emberem! Akkor az Iskolatelevízióban⁴ dolgoztam, amely angol mintára indult, és az angol televíziótól nagyon sok anyagot kaptunk az előkészítéshez. Tulajdonképpen nálunk akkor kezdődött az, amit integrált oktatásnak hívnak. Meg is próbálkoztam azzal, hogy iskolákban lemérjem az integrált oktatás módszerének sikerét. Elmentem tanítani iskolákba, és azt vettem

¹ Az itt következő beszélgetés 2015. július 23-án került rögzítésre Budapesten. Az interjú előtt és alatt nyújtott támogatásért és türelméért hálámot fejezem ki Hauser Arnoldnének és családjának. A Hauser-hagyaték elérhetőségéért a Hauser-olvasókönyvön dolgozó MTA BTK Művészettörténeti Kutatóintézete Tudománytörténeti Kutatócsoportjának tartozom köszönettel. Az interjú átolvasásáért és javaslataikért köszönetemet fejezem ki Bardoly Istvánnak, Kókai Károlynak, Lendvai L. Ferencnek, Markója Csillának és Nyíri Kristófnak. Több adat javítása, illetve megerősítése a segítségük, tanácsaik nélkül lehetetlen lett volna. A további esetleges tévedésekért minden felelősség az interjú készítőjét terheli. Az interjút Zuh Deodáth készítette. Először a *Századvég* folyóirat 79. számában jelent meg 2016-ban (112-126.). A kéziratot néhány helyen módosítottuk. A Századvég Kiadó szíves engedélyével.

² Hauserné Borus Rózsa (1927-), Hauser Arnold özvegye, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió egykori főmunkatársa volt a szerkesztője a Hauser Arnolddal ötvenhat év emigráció után készült, magyarországi gyártású tévéinterjúnak (1975).

³ *A művészet és az irodalom társadalomtörténete (Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*. München, 1951) első magyar kiadása 1968-1969-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál két kötetben, Nyilas Vera és Széll Jenő fordításában, Németh Lajos utószavával. A könyv azóta még két magyar kiadást ért meg (Gondolat, 1980; Arktisz-Artmagazin, 2011).

⁴ Az *Iskolatelevízió* az MTV Gyermek- és Ifjúsági Osztályának műsorfolyama volt. 1964-ben került adásba az első rész és elsősorban angol mintára, részben BBC-licenz alapján gyártottak olyan műsorokat, amelyeket oktatási segédanyagként lehetett használni. Az adások készítésében több tudós, színész és író is közreműködött.

Hauser Arnold és Borus Rózsa Budapesten, a Felső Zöldmáli út 101. szám alatti lakásukban, 1977-ben. Analóg fotográfia, fotópapír. © Petőfi Irodalmi Múzeum/Ignotus Pál hagyatéka. Leltári szám: F.8128. Első megjelenés in: Vezér Erzsébet: *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk.* Budapest: PIM, 2004. 101.

alapul, amit még annak idején Hegedűs Gézától⁵ a Színház és Filmművészeti Főiskolán tanultam, aki foglalkozott ezzel a módszerrel. Meglehetősen jól sikerült. Arra gondoltam, hogy ez a könyv – már csak a címe alapján is, mert akkor még nem olvastam – beleillik ebbe.

ZD: *Jól értem, hogy Hauser könyvét tanította?*

HA: Nem, nem. Tudom, hogy több külföldi országban használták tananyagként, például a spanyolok egészen biztosan, én nem. Ő csak az invenciót adta, hogy így is meg lehet közelíteni a kérdést. Arra gondolok konkrétan, hogy arra helyezük a hangsúlyt, hogy itt a nagy témák nincsenek erősen elhatárolva egymástól és feltehetjük a kérdést, hogy a társadalom fejlődése hogyan és miként befolyásolja a képzőművészetet.

Azután szünet következett. Még két évig dolgoztam az Iskolatelevíziónál, majd átmentem az MTV Közművelődési Főszerkesztőségéhez. Egy régi kollégám keresett

⁵ Hegedűs Géza (1912–1999) író, 1945–1973 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanszékvezető tanára (színház- és drámatörténet) volt.

meg és vett oda, ő lett a főnököm, Sylvester András. Minden újdonságra nyitott volt. A munkákban közreműködött egy régi tanárom is, Szabolcsi Miklós professzor, aki akkor az Akadémia Irodalomtudományi Intézetét vezette.⁶ Tehát mi hárman együtt kitaláltuk a koncepciót, és azt a feladatot kaptam, hogy keressem fel és készítsék riportokat a távolabb külföldön vagy éppen – ahogyan mondták – az „utódállamokban” élő, de Magyarországon vagy a Monarchiában született írókkal, tudósokkal.⁷ Így kellett összeírnunk azokat, akik szóba jöhettek, majd a listát úgymond engedélyeztetnünk, hogy elmehetünk-e hozzájuk. A műsorral nagyon sokat forgattunk például Erdélyben, Romániában. Kolozsváron Balogh Edgárnál⁸ jártunk. Gondolom, a neve mond magának valamit!

ZD: *Persze!*

HA: Hogy a lényegre térjek, a kiválasztott emberekről születési sorrendben próbáltuk a portréfilmeket leforgatni, de a vezetőség számára a legfontosabb szempont az volt, hogy ne legyenek politikailag kompromittáltak. Ilyen problémák voltak például Ignotusszal.⁹ Hauser esetében ilyen elméletileg nem merülhetett fel, tiszta ügy volt. 1918 vagy inkább 1920 után még a régi kommunista társasággal sem vette fel a kapcsolatot, hanem a magányos tudós útját járta. Ő csak azokkal került kapcsolatba, akiket ő maga választott, mint például Mannheim Károllyal, akit végig nagyon tisztelt. Hauser lett így az első az egyre terjedelmesebb listánkon. De mint később megtudtam, vele is voltak problémák, nem ment minden zökkenőmentesen. Pedig mind olyan tudósokat, sőt sok közgazdászt, mint például Lord Baloghot¹⁰ akartunk megszólítani, akik az ország jobb működésének elősegítésében közre tudtak volna működni. A lista elkészült és két évig keringett, mert senki sem merte engedélyezni, ahogy később megtudtam.

⁶ Szabolcsi Miklós (1921–2000), irodalomtörténész. 1956-tól volt az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, 1967-től ügyvezető igazgatói címmel töltötte be az ekkor létrehozott újabb igazgatóhelyettesi funkciót.

⁷ A műsor interjúi gyűjteményes kötet formájában is napvilágot láttak Borus Rózsa szerkesztésében (*A század nagy tanúi*. Budapest, 1978). A Hauser-interjú ebben a kötetben, amelyhez Szabolcsi Miklós írt előszót, ekkor már a harmadik kiadását érte meg (109–152.). A könyv Dienes Valériával, Duczynska Ilonával, Franyó Zoltánnal, Komlós Aladárral, Lukács Györggyel, Molnár Antallal és Tolnay Károllyal készült interjúkat közli.

⁸ Balogh Edgár (1906–1996) publicista, egyetemi tanár, szerkesztő. A Sarló-mozgalom egyik alapítója.

⁹ Ignóty Pál (1901–1978) polgári liberális publicista, aki 1936-ban megalapította a *Szép Szó* c. folyóiratot. Zsidó származása miatt 1938-ban Angliába emigrált, majd a magyar követség sajtóattaséja lett. 1949-ben hazarendelték és koholt vádak alapján börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban részt vett a forradalom előkészítésében, majd ismét emigrált, s Londonban élt.

¹⁰ Balogh Tamás (Lord Thomas Balogh of Hampstead, 1905–1985) budapesti születésű brit közgazdász, több oxfordi college oktatója, egykori brit energiaügyi miniszter, akit 1979-ben választottak az MTA tiszteleti tagjának.

ZD: *Kik szerepeltek még a listán?*

HA: Elég sokan az engem érintő témákban. Rajta volt például Zilahy Lajos,¹¹ de őt még a lista leadása előtt kihúztuk. A főnököm nagyon megijedt, hogy ebből baj lehet, és nehogy Zilahyval összejöjjünk. Vagy a *Híd a Drinán* írója, Ivo Andrić, akinek köze volt a Monarchiához is, vagy Miroslav Krleža. Akkoriban főleg Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia jöhetett szóba, de vagy nem engedtek ki, vagy ott nem tudtuk az embereket megközelíteni. Tito Jugoszláviájában ez is könnyebben ment. Így tudtunk a szerb és a horvát írókhoz elmenni.

A körülményesen megkapott engedély után a Nyugaton élők közül először Hauser Arnoldnak írtam. Miután elvállalta az interjút, megtudakoltam tőle, hogy kivel szeretne beszélgetni, van-e olyan kolléga, barát, tanítvány, ismerős, akit a legszívesebben választana. Hauser két embert javasolt. Az egyik Nyíri Kristóf, a másik pedig Lendvai Ferenc volt.¹² Megkérdeztem, hogyan esett rájuk a választása. Elmondta, hogy olvasta ennek a két fiatalnak az írásait és nagyon meg volt elégedve velük. Végül Nyíri vállalta el a munkát. Ő akkor fiatal tudós volt, azt hiszem, tanársegéd. Nagyon örült a megkeresésnek, mert régóta ismerte és nagyra tartotta Hauser munkásságát, és persze csakis olyat lehetett felkérni, aki ismerte. Kíváncsiak voltunk, hogy hogyan alakulnak a dolgok, kicsit izgultunk is, de a későbbi férjemnek nagyon jó reakciói voltak a szervezés során. Az adás 1976-ban ment le, de az interjút 1975-ben vettük fel.¹³

ZD: *Milyen volt az első találkozás?*

¹¹ Az író Zilahy Lajos (1891–1974) az egyesült államokbeli emigrációban többször fontolgatta hazatelepülését, amelyet vagy külső körülmények vagy személyes döntései hiúsítottak meg. 1974-ben Újvidéken halt meg. Ld. ehhez a BM Zilahyról és hazahívásáról szóló jelentéseit: Zilahy Lajos ügye – K 1449. Közreadta és bev. Ständeisky Éva. 2000, 1, 2002, 7/8. 99–111.

¹² Lendvai L. Ferenc és Nyíri Kristóf közléseiből viszonylag pontosan rekonstruálni lehet azt, ami az interjúban elhangzik. 1973-ban Budapesten megjelent filozófiatörténeti kismonográfiájuk (*A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig*). Budapest, 1973. 19952. [a továbbiakban a hivatkozások ez utóbbi kiadásból] módszertanilag több ponton kötődött Hauser szintetikus-marxista eljárásához, amelyet *A művészet és az irodalom társadalomtörténetében* követett (ld. az előszóban explicit módon: Lendvai-Nyíri 1995. i. m. 5.). Hauser azon értelmező marxista gondolatának, amelyet 1958-as, *A művészettörténet filozófiája* című művéből idéznek, szintén fontos szerepe van számukra: a kultúra a társadalom védelmét szolgálja a materiális/termelési viszonyok egyértelmű prioritásával szemben. Vö.: Lendvai-Nyíri 1995. i. m. 25. A szerzők kötetük egyik példányát elküldték Hausernek, amelyben kifejezték nagyrabecsülésüket. Hauser meglepedését és szakmai támogatását azzal is tolmácsolta, hogy őket jelölte beszélgetőpartnernek a későbbi tévészereléshez. Londonba, közös döntésük alapján, végül Nyíri Kristóf utazott ki.

¹³ Az interjút 1976. március 3-án és 5-én sugározta a Magyar Televízió. A felvétel munkatársai voltak a fentiekén kívül: Kocsis Sándor operatőr, Péterfay Attila gyártásvezető, Szirtes András és Somogyi Valéria vágók. Az interjút először a *Kritika* című folyóirat 1976, 4/5. számában jelent meg nyomtatásban

HA: Megérkeztünk Londonba, de a sajátosan magyar dolgokat nem kerülhettük el. Szállásunk nem volt, mert egy labdarúgó mérkőzés miatt minden szálloda foglalt volt. Végül személyes ismeretségek révén találtunk valamit. Este felhívtam a professzor urat, aki azt mondta, hogy másnap reggel nyolckor vár minket. Elégé mellbevágó volt, mert nagyon messze laktunk tőlük. Ők London egy külső csendes negyedében laktak, ha jól emlékszem, az Eton Avenue-n.¹⁴ Végül taxiba ültünk, mert nagyon el voltunk késve – szokás szerint. Ugyanabban a házban laktak, ahol Antal Frigyes művészettörténész özvegye.¹⁵ A ház nagyon jó helyen volt, Hampsteadben. Arra gondoltam, hogy itt akár egy művészettörténeti intézetet is be lehetne rendezni a Londoni Magyar Intézet számára. De ez mellékes. Tehát megérkeztünk késve, és a professzor úr nagyon letolt bennünket, mert Angliában ez nem volt szokás.

ZD: *Hogyan alakult az interjú?*

HA: Hauser és Nyíri is nagyon fel voltak készülve, mindenféle kérdéseket érintettek, történetieket meg aktuálisakat is. Valamelyikünk végül feltett neki egy olyan kérdést, hogy adott esetben tenne-e valamilyen konkrét politikai állásfoglalást, vagy gondolt-e ilyesmire? Azt mondta, hogy persze, csak ez elégé kilóg a mai politikai palettából. Azt mondta, hogy megváltoztatná a marxi tételek egy részét! Mindenki megrémült, hogy ez már odahaza kicsit sok lesz, de azután kifejtette, hogy mire gondol. Akkor már köztudott volt, hogy az úgynevezett kommunizmus egy idealista filozófia, ami konkrétan soha sem valósulhat meg. Csak annyiban és úgy van, ahogyan Petőfi mondja, „*Ha majd a bőség kosarából / Mindenki egyformán vehet*”. Azért nem valósulhat meg, mondta, mert az ember biológiai természete nem változtatható meg, pontosabban az, hogy nagyon különbözőek vagyunk, vannak erősebbek és gyengébbek, értelmesek és kevésbé értelmesek. Ezeket a különbségeket nem lehet eltörölni, hiába is próbálkoznánk, tehát a kommunizmus egyrészt az emberi habitus miatt minősül utópiának. Egy ilyen eszme megvalósíthatósága nagyon összefügg az emberi természettel, és éppen emiatt nem lehet teljes mértékben véghezvinni. Emellett Hauser érintette az istenhít kérdését, őt is érdekelte az a probléma, hogy mi van, ugye, a tudományon túl.

(99–125.). Másodközlésben: Ifjúkori barátok. Látogatóban Hauser Arnoldnál. In: Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Budapest, 1978. 44–86. A könyv ugyanakkor német fordításban is megjelent Hauser rövid előszavával, amely a magyar kiadásból hiányzik (lásd: Der Budapester „Sonntagskreis”. In: *Gespräch mit Georg Lukács*. München, 1978. 48–81.). Az interjú olvasható még *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* 2011-es kiadásának II. kötetében: 475–504.

¹⁴ Hauser lakása Londonban az Eton Avenue 3. szám alatt volt. A család tulajdonában levő levelezésében rendre a „3 Eton Avenue, NW3, Hampstead, London” formula szerepel.

¹⁵ Antal Frigyes (1887–1954) művészettörténész, 1919-től Németországban, utóbb Angliában élt. Felesége: Evelyn Forster Edwards, akivel 1936-ban házasodott össze. Hauser 1965-től lakott Antal özvegyének házában.

ZD: *Kicsit eltérve az eddigi témáktól, Hauser mikor döntött úgy, hogy hazatér Magyarországra?*

HA: Amikor kimentünk, már tudtam, a Szabolcsi professzortól kapott információk alapján, hogy Hauserék készülnek haza. A feleség, Nóra betegsége – Parkinson-kóros volt – is arra sarkallta, hogy hazajöjjen. Nekünk is felvetette, és kérdezősködött az itthoni betegellátás rendszeréről. Nem tudtunk állást foglalni, hogyan is tudtunk volna, de láttuk, hogy nincs tisztában vele, hogy itthon micsoda problémákba ütközik ez. Annyira szobatudós volt, hogy ez fel sem merült benne. Őt csak azok a dolgok foglalkoztatták, amiket az emberek leírtak. Úgy gondolta, hogy azt mindig vállalni kell és ez el is dönti a kérdéseket. A Lukács Györgyhez való viszonyát is főleg ez alapján látta eldönthetőnek. Vagy a másik filozófus, Adorno esetében, akiről kérdezték az interjúban.

ZD: *Adorno?*

HA: Igen, Adorno. Azt mondta, hogy az a lényeg, hogy az ember hogyan ír. És amikor megkérdezték, hogy miben különböznek az írásai a hasonló témákkal foglalkozó kortársaitól, azt mondta: „abban, hogy engem értenek”. Adorno meg úgy fejezi ki magát, mintha a jobb kezével a bal fülét fogná meg.¹⁶ A nyelv kérdését tartotta a legfontosabbnak. Nagyban erősítette az álláspontját az is, hogy egyszer Thomas Mann azt nyilatkozta róla, hogy azok közül a német nyelven író tudósok közül, akiknek ez csak a tanult nyelve, ő, vagyis Hauser, ír a legszebben és legérthetőbben. De azt sem szabad elfelejteni, hogy annyi év után is még mindig nagyon szépen fejezte ki magát magyarul. Szabolcsi Miklós, amikor először látta az interjút, meg is jegyezte, hogy Hauser Ady nyelvén beszél. Tehát megőrizte a 19. század végi, 20. század eleji irodalmi nyelvet.

ZD: *És a hazatérésnek milyen fázisai voltak? Mi ment simán, illetve melyek voltak a buktatók?*

HA: Az Akadémiával vette fel a kapcsolatot és az meg is hívta, hogy jöjjön haza és beszéljék meg a hazatelepülése körülményeit. Ezért 1977-ben hazalátogatott. Sok mindenben félig-meddig megállapodtak már, amikor a Külügyön keresztül hirtelen értesítést kapott, hogy a felesége otthon, Londonban elesett, kórházban és nagyon rosszul van. Azonnal visszautazott. Szerencsére még pár napjuk volt együtt. Nóra volt a harmadik felesége, szintén magyar volt.¹⁷ A hazai kötődése abban is látható volt, hogy magyar feleséget választott.

¹⁶ Ld.: Hauser 1978. i. m. 84–85.: „Ami Adornótól elvlaszt, az kézenfekvő: az affektáció. Az a föltétlen törekvése, hogy másképpen mondani valamit, és a jobb kézzel megfogni a bal fülét az embernek, az természetellenes. A jobb kézzel fogja meg az ember a jobb fülét, és a bal kézzel fogja meg az ember a bal fülét, és ne feltétlenül fordítva.”

¹⁷ Engel Nóra Hauser harmadik felesége volt. 1940-ben házasodtak össze. Lásd erről: Csepregi Klára

A stáb tagjaiként is többször felajánlottuk a segítségünket, én személyesen is. És aztán egyszer váratlanul megkérdezte, hogy adott esetben, ha engem kérne meg, hogy a továbbiakban a segítségére legyek, mit csinálnék? Nagyon kedves volt, azt mondta, hogy ez egy olyan kérdés, amin ő maga is csodálkozik, hisz nagy valószínűséggel ő lesz az, aki hamarabb eltávozik. Szóval, így kerültem a képbe. A rokokó elmondásából tudom, hogy nagyon hasonlítottam a második feleségére. Lehet, hogy ez a régi romantika munkált benne, amikor felfigyelt rám. De ettől függetlenül nagyon haza akart jönni, nem lehetett róla lebeszélni, és nem nagyon érdekelte, hogy itthon már nem olyan, mint ahogyan ő emlékezett rá. Megmaradtak a régi reflexei. Egyszer írtam neki, hogy ha hazaköltözik, nem lesznek olyan körülményei, mint odakint. Mondtam neki, hogy az apró luxuscikkeket, például a reggeli grapefruitlevet, nem biztos, hogy tudjuk neki biztosítani. A válasza az volt, hogy: „Akkor majd megrendeljük a nagykereskedőtől.” Ő még tényleg az 1918 előtti világban élt.

Hauser Arnold hazatérésében végül a Külügy segített. Amikor a felesége, Nóra meghalt, a Magyar Külügyminisztérium képviselőjéhez fordult. Úgy érezte, hogy nagyon egyedül van, ő maga is beteg, és inkább oda megy, ahol valakik a segítségükről tudják biztosítani. Mert hozzátartozik a képhez, hogy beteg volt, akkor már többszörös, nagyon súlyos szívinfarktusi voltak, és a lába sem működött rendesen, ízületi panaszai voltak. Több országba is hívták, Spanyolországba, Olaszországba és Izraelbe. Azon is gondolkodott, mint egyszer elmondta, hogy Svájcba megy, de ezt azután elvetette. Tehát hazajött.¹⁸ Az első hónapokban az Akadémia vendégházában lakott a Budai Várban. Ugyancsak az Akadémia vizsgálta ki egy híres belgyógyással, aki megvizsgálta és megállapította róla, hogy teljesen ki van merülve és kórházi kezelésre szorul. Itt kell megjegyezni, hogy a férjem nagyon nem szerette a kórházat. Végül az Üllői úton egy klinikán helyezték el, sajnos nem túl jó körülmények közé. Egy hatágyas kórteremben feküdt, ami neki nagyon nem tetszett, de szerencsére nemsokára áttették egy kétágyas szobába. Később a Szabolcs utcai kórházba került, a szívgyógyászatra, ahol olyan jó kezelésben részesült, hogy haza tudott jönni. Otthon is halt meg, 1978. január 29-én, egy zivataros éjszakán.

ZD: *Összesen mennyi időt töltöttek együtt a férjével? Pontosabban hogyan kezdődött a szorosabb ismeretség az interjú felvétele után?*

szócikkét in: *Internationales Germanistenlexikon 1800–1950*. Berlin–New York, 2003. II.: 684–686., mely Hauser életéről az egyik legbővebb összefoglalót közli. Hauser életének és pályaképének kivonatához ld. még magyarul: Wessely Anna: Hauser Arnold (1892–1978). Az olvasó útja. Hauser Arnold A művészettörténet filozófiája című művéről. „Emberek és nem frakkok.” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. II. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 13. 2006. no 48.: 299–314., különösképpen: 312–313. Hauser életéről és műveinek, tudományos világszemléletének alapvető kérdéseiről összefoglalót ad még: Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Percz László: *Magyar filozófiai a XX. században*. II. Budapest, 2001. 221–235.

¹⁸ Hauser az MTA tiszteletbeli tagja lett, és az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának tudományos tanácsadója.

HA: Többször jártam kint náluk az interjú után, amíg még élt az előző felesége. Kivitttem neki Londonba az interjú lejegyzett szövegét, mert látni akarta. Csak úgy egyezett bele az interjú sugárzásába, ha átbeszéljük. Akkor kiküldött a televízió, de szállást csak egy éjszakára tudtak fizetni. Amikor ezt meghallották, Nóra azt mondta, hogy ne bonyolítsuk a dolgot, menjek oda, lakjak ott náluk, mert „annak semmi értelme, hogy itt futkározz két hely között”. Nagyon kedves volt, és már többször laktak náluk magyarok. Miután meghalt Hauser felesége, és még nem jött haza, voltam kint még egyszer, akkor készítettem elő az interjút például a két lorddal, Balogh Tamás és Káldor Miklós közgazdászokkal. A tévéfilmet 1980-ban forgattunk.

ZD: *Szó volt arról, hogy rengeteget beszélgettek, Hauser pedig sokat mesélt az emberi és szakmai kapcsolatairól, a gyermekkoráról! Erre hogyan emlékszik vissza?*

HA: Annak ellenére, hogy a házasságunk rövid ideig tartott, és elég sok időt töltött kórházban, nagyon sokat beszélgettünk. Érdekelte a munkám, az addigi életem, a sorsom. Nagyon érdekesekeket mesélt a saját gyerekkoráról is, a régi Temesvárról, ami az akkori Magyarország második legnagyobb, legfejlettebb városa volt. Ott járt középiskolába, reálgimnáziumba, ami nagyon jó iskola lehetett. Nagyon sokszor emlékezett meg róla és arról is, hogy hányféle nép élt ott barátságban, magyarok, zsidók, románok, szerbek stb. Ez neki nagyon fontos volt, a népek együttélése Közép-Európában. Beszélt a szüleiéről, az édesapjáról. Miután összeházasodtunk, Budapesten elmentünk meglátogatni az első menyasszonyát, Schönheim Ilát,¹⁹ aki még temesvári kapcsolata volt.

ZD: *És a történet a nevével? Mintha eredetileg nem az Arnoldot választották volna a szülei.*

HA: Elmesélte, hogy amikor megszületett, elküldték a keresztpapját a rabbihoz, hogy diktálja be a nevét. De mire odaért, elfelejtette, csak arra emlékezett, hogy valami a-betűs, úgyhogy nézték az a-betűs neveket és választottak egyet. Hauser úgy tudta, hogy eredetileg Andor lett volna. Mosolyogva mondta, hogy az Arnoldot jobban szereti.

ZD: *És a szakmai kapcsolatai, miként mesélt róluk?*

HA: Főleg reggelente tudtunk beszélgetni, nagyrészt akkor volt időnk, mivel én ebben az időszakban még aktívan dolgoztam, neki pedig éjszaka szüksége volt a pihenésre. Napközben sokat hallgatott zenét, Bachot, Vivaldit, és főleg olvasott. Szeretett mesélni a régi ismeretségeiről, például Lukács Györgyről. Elmondta, hogy nehéz ember volt, távolságtartó. Aki a szűk körébe bekerült, annak megengedte, hogy tegezze, mindenki másnak magáznia kellett.

---

¹⁹ Rényi Ervin vegyészmérnök felesége.

ZD: Honnan ismerte Hauser Lukácsot?

HA: Már azelőtt ismerte, hogy a Vasárnapi Körbe került volna.²⁰ Ezt Lukács Micitől, Lukács György húgától tudom, akit megismertem, és róla is készítettem egy filmet Bónis Ferenc zenetörténész közreműködésével. Lukács Mária gyerekeinek a házitánítója Gyergyai Albert volt,²¹ Hauser diáktársa a budapesti egyetemen francia szakon. Ugyanis Hauser német, francia és filozófia szakos volt Budapesten, miután eljött Temesvárról. Miután Gyergyai állást kapott az egyetemen, beprotezsálta Hausert a Lukács családnál.²² Hausernek jól jött a munka, mert a fővárosban ő csak egy szegény vidéki egyetemista volt. A Lukács család meg Pesten egy fogalom: gazdag família, bankárok, ők építették a kis földalattit, bérházaik voltak az Andrássy úton.²³ Megkérdeztem a férjemet, hogy „maga ugye irigyelte Lukácsot? – Azt válaszolta, hogy – Persze! – És miért irigykedett rá? – Hát képzeld el, ha Lukácsnak kellett egy

²⁰ Hauser az 1976-os interjúban így fogalmaz Nyíri Kristófnak: „ez [a Vasárnapi Kör] kb. akkor kezdődött, amikor Lukács György Németországból, Heidelbergből hazajött az első háború kitörése idején. És amikor talán egy tucatnyi fiatal, ambiciózus, de felkészületlen fiatal ember köréje csoportosult, és amellyel én Mannheim barátomon – aki egyetemi kollégám volt – keresztül érintkezésbe léptem.” Hauser 1978. i. m. 45.

²¹ Gyergyai Albert (1893–1981) irodalomtörténész, műfordító. Visszaemlékezései szerint 1920 őszétől 1926-ig volt nevelő a Lukács-családnál, miután elvesztette középiskolai tanári állását. „Már egy éve tanárkodtam a különböző fővárosi középiskolákban, amikor a Minisztériumnak eszébe jutott, hogy engem Győrbe küldjön, s mivel nem mentem, a fővárosnak is megtiltotta, hogy tovább alkalmazzon. Ily módon két szék közül a pad alá esve, örömmel fogadtam a nevelői állást a Lukács-házban. [...] Madzsarné engem ajánlott [szül. Jászi Alice (1877–1935), táncpedagógus, Jászi Oszkár húga] engem Lukács József és leánya figyelmébe”. Gyergyai Albert: Egy barátságos ház története. *Magyar zenetörténeti tanulmányok. 4. Kodály Zoltán emlékére.* Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 1977. 411., 413.

²² Poppné Lukács Mária (1887–1980), Lukács György húga, visszaemlékezései szerint: „Gyopár utcai házunk tele volt. Gyermekeim [...] a kis Béla [ifj. Bartók Béla (1910–1994)] kortársai voltak. Nevelésükben a legjobb segítőtársat sodorta felém a sors. Gyergyai Albert vállalta ezt a feladatot [...]. A választás nehéz volt, hiszen Gyergyai elődjeként Hauser Arnold ténykedett – vele aztán Londonban újra felvettük a kapcsolatot.” Poppné Lukács Mici: Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről, és a régi Budapestről. *Magyar zenetörténeti tanulmányok. 4. Kodály Zoltán emlékére.* Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 1977. 395. – ld. még: Markója, Csilla: Popper and Lukács, the Anatomy of a Friendship. *Acta Historiae Artium*, 53. 2012. 237.

²³ Lukács József (1855–1928), Lukács György édesapja szegény családból származott, s kintartó szorgalma révén vált 24 éves korában Budapesten bankigazgatóvá. A család vagyonának legnagyobb része nem a magas bérkategoriában kereső férj, hanem a gazdag nagyiparoscsaládból származó felesége (Wertheimer Adél 1860–1917) öröksége révén keletkezett. Lukács József ezt írta kisebbik fiának, Györgynek ,1911. február 4-én: „ha ma meghalnék, nem jutna rád – különösen míg Mama életben van, kit névleges vagyona után annak egész jövedelme megilleti – olyan tekintélyes vagyon, melynek jövedelme, esetleg keresménnyel pótolva, mindazt neked anyagilag biztosíthatná, amire terveid szerint szükséged van.” Idézi: Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig.* Budapest, 1994. 12.

lakás vagy egy villa Európában, akkor azt a papa megvette. Gondold meg, hogy nekem akkor milyen lehetőségeim voltak? Eljöttem otthonról és annak is kellett örülni, ha el tudtunk adni valamit azért, hogy kijöjjön a pénz a budapesti vonatjegyre Temesvártól. Amikor felértem, beiratkoztam az egyetemre, és aztán ennyi, magam maradtam.”

A gazdag és a szegény zsidó közötti különbség nagyon foglalkoztatta a férjemet. Egyetlen esélye szegényként az volt, hogy kapcsolatokat épít ki a fiatal értelmiségiekből álló haladó csoportosulásokkal, és a Vasárnapi Kör ebből a szempontból fontos volt neki. Valahogyan meg kellett kapaszkodnia és ugyanígy járt el később Bécsben is. Nagyon izgatták a társadalmi különbségek. Ezért is fordult már nagyon korán a társadalommal kapcsolatos problémák felé. Először a kisebb köröket figyelte meg, és a Vasárnapi Kör sem volt egy nagy csoport. És ez alakult át később a társadalmi ismeretek iránti érdeklődésévé.

ZD: A Vasárnapi Körről miket mesélt, hogyan érezte ott magát?

HA: Nagyon jól érezte magát. A Vasárnapi Kör egy szabadegyetem, társadalomelméleti műhely volt. A vezetője Lukács György volt. Tagok voltak még többek között Mannheim Károly, Fogarasi Béla, Szabó Ervin,²⁴ Antal Frigyes és Fülep Lajos. Hauser Mannheimet tartotta ott a legokosabbnak és a legközvetlenebbnek, amit mások is megerősítettek. Ők jó barátok voltak. A következő nehéz években a vasárnapi körös élményei és tapasztalatai adtak a Hausernak erőt ahhoz, hogy a könyvét be tudja fejezni.

ZD: És Hauser hogyan vélekedett Lukácsról?

HA: Kétségtelen, hogy a Vasárnapi Kör vezetője Lukács György volt. Hauser azonban dogmatikusnak és polemizálónak tartotta, emberileg hidegnek, akinek nem volt jó az emberismerete, és gyakran nem értette meg vagy ismerte fel az igaz művészi teljesítményt. Ugyanakkor lelkesedett is érte. Azt mondta, hogy nagyon sokat kapott tőle. Tanítómesterének ismerte el mindig. És az is volt. Felnézett rá. De ahogy mondtam, kicsit irigykedett is az anyagi dolgai miatt.

ZD: Emberileg milyen volt a viszonyuk? Mert szakmai téren az eddig hozzáférhető dokumentumok alapján a most elmondottakhoz hasonló következtetésre juthatunk.

²⁴ Kevés a valószínűsége annak, hogy a Vasárnapi Kör összejöveteleire Szabó Ervin is járt volna (Lásd még ehhez: Novák Zoltán: *A Vasárnap Társaság*. Budapest: 1979. 70-74.). Mannheim Károly a második szemeszter elején tartott programelőadásában viszont beharangozta Szabó várható előadásának témáját a Szellemi Tudományok Szabadiskolájában, és megadta a kurzus címét is: „A marxizmus végső kérdéseiről”. Ld.: Mannheim Károly: *Lélek és kultúra. Programelőadás a II. szemeszter megnyitása alkalmából*. In: *Előadások a szellemi tudományok köréből*, I. [füzet]. Budapest, 1918. 24., illetve: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Szerk. Karádi Éva, Vezér Erzsébet Budapest, 1980. 200.

HA: Emberileg nem szerette. Hogy miért? Amikor vége lett a Tanácsköztársaságnak, akkor Hauser már házas ember volt, és megkérte Lukácsot, hogy segítsen neki a menekülésben. Mondta, hogy nem gazdasági támogatást kért, csak abban segítsen, hogy milyen úton, kiket megkeresve tudja másodmagával elhagyni az országot, hogy mentse a bőrét. Lukács viszont nem segített neki.

ZD: *Ennek az okairól tud valamit? Mert ez egy elég egyértelmű hozzáállás...*

HA: Lukács „hívó” kommunista volt. Hauser pedig nem volt az, bár 1919-ben a kultúrpolitikában szerepet vállalt. Aztán volt még valami... Amikor 1970-ben Angela Davist megvádolták és kommunistának nevezték, akkor Lukács György a védelmére kelt, indított egy európai kezdeményezést, hogy mentjük meg Angela Davist.²⁵ Még a levél is megvan, amit Hauser Arnoldnak írt, hogy legyen szíves támogatni az ügyet. Hauser válaszolt, azt írta nagyjából, hogy „Kedves Lukács”, így ebben a formában, nem azt, hogy „barátom” vagy egyéb... „Kedves Lukács, én már nagyon öreg ember vagyok, és nem csak most, de régen sem vettem részt ilyen dolgokban.” Szóval elküldte. Amikor ezt elmesélte, hozzáfűzte, hogy Lukács soha nem tegezte, még ebben a levélben sem.

ZD: *Tehát Lukács azért nem kedvelte Hausert, mert nem látta benne a mozgalmárt?*

HA: Lehet. De ezt nyilvánossá sohasem tették. Amikor 1968-ban megjelent Hauser Arnold könyve magyarul, 1969-ben a kiadó és a Magyar Rádió szervezett velük egy beszélgetést a rádióban, és mindkettőjüket meghívta. Hauser Londonban ült a BBC-nél és úgy beszélgettek Lukáccsal. Nagyon udvariasan társalogtak, önztek és dicsérettek egymást. De ezt mindenki olvashatja, megvan, mert kiadták.²⁶ Szóval a rádió egy dolog, de otthon mindig nagyon zavarta ez az egész. Én pedig megmondtam a férjemnek, hogy az Istenért, maga nagy ember, bejárta az egész világot, mindenhol olvassák a könyveit, hagyja már a Lukács-témát és ne irigykedjen! És aztán jót neveltünk a dolgon. De neki mindig megmaradt ez a kompenzáció-kényszere Lukáccsal szemben.

²⁵ Angela Davis (1944–) író, egyetemi tanár, polgárjogi aktivista. Ösztöndíjasként Herbert Marcuse diákja volt Frankfurtban az 1960-as években, majd követte Kaliforniába. 1970-ben, a kaliforniai Marin megyei bíróságon lezajlott és több személy halálával járó túszejtő akcióban bűnrészességgel vádolták. Davis védelmében mind otthon, mind nemzetközi szinten többen felléptek. Lukács 1971-ben a *Nagyvilág* folyóiratban magyarul is közölte kiáltványát: Angela Davis ügyéért. *Nagyvilág*, 16, 1971, 4. 949–950. Az Angela Davis ügyről futólag Hauser is megemlékezik egy 1971-ben adott interjújában. Ld.: Vezér Erzsébet: Beszélgetés Hauser Arnolddal. Részletek. In: Vezér Erzsébet: *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk*. Budapest, 2004. 109.: „Az utolsó levélben, amit Lukács írt nekem Angela Davisszel kapcsolatban, még abban is magázott. Az fönmaradt.” Az Angela Davis kapcsán folytatott levelezésüket ld. kötetünkben.

²⁶ A *Párbeszéd a nagyvilággal* című műsor keretében 1969-ben készült rádióinterjú Hauser Arnold, Huszár Tibor, Lukács György és Ortutay Gyula közreműködésével. A műsor szerkesztője Bajó Mária volt. Ld.: Hauser 1978. i. m. 7–26.

A vele készült londoni interjúnk első mondataiban Hauser azt vallotta meg, hogy későn érő volt. És finoman fogalmazott. Magyarán, fiatalon elvesztegetett pár évet, amikor nem figyelt oda eléggé a dolgaira, meg persze nem volt pénze, szegény volt. A politikai körülmények is befolyásolták, de aztán elvett egy gazdag lányt feleségül,²⁷ aki művészettörténész volt, és az após pénzén bejárhatták Olaszországot az első háború után. Mivel nem jöhetett haza, először Berlinbe ment, de ott nem tudott karriert csinálni. Ekkor visszament Bécsbe, ahol megalapította a filmkölcsonzó, -forgalmazó vállalatot.²⁸

ZD: *A bécsi éveiről miket tudott meg tőle?*

HA: Bécsben nagyon aktív volt. Cége volt és sok előadást is tartott. Ekkor már megjelent Balázs Béla, egykori vasárnapi körös társa könyve a filmről, *A látható ember* (1924).²⁹ Ekkori írásaiban Hauser úgy ír a dokumentumfilmről, mint a jövő művészetéről, akkor, amikor ez az egész csak csírájában, ha létezett.³⁰ Ma könnyű nagyokat mondani, de ő ezt akkor és ott már látta és felismerte. Akkor fogalmazta meg erről az esztétikai kritériumokat is a filmről. Ezzel kezdődhetett volna az igazi tudományos karrierje. De mire erre sor került volna, Ausztriában is változások álltak be. Jött 1933, majd 1938, és Hitler meg az Anschluss elől Svájcba szökött, magyar útlevéllel.³¹ És ez volt a szerencséje, mert így még jobban is boldogult.

A továbbiakat én is jobban ismerem. Svájcból Párizsba utazott, de ott nem érezte jól magát. Nem ment neki Párizs – mesélte –, holott a nyelvet nagyon jól ismerte, hiszen mint már említettem, idehaza francia szakos volt.³² És onnan írt az időközben Londonba emigrált Mannheim Károlynak, a jó barátnak, hogy Párizsban vagyok, minden lehetőség nélkül és nem tudnám-e segíteni. És Mannheim meghívta Londonba, és állást szerzett neki egy kiadóban, ahol ő dolgozott. Innen pedig már

²⁷ Neumann Erzsébet († Bécs, 1931). Kókai Károly: Hauser Arnold és a film társadalomtörténete. *Korunk*, 36, 2015, 6. 41.

²⁸ Hauser Bécsben Mezei Oszkával alapította meg a dr. Hauser és Tsa. kft-t 1929-ben, amely elsősorban filmkölcsonzással és -forgalmazással foglalkozott. Ld. erről bővebben: Kókai 2015. i. m. 40–46.

²⁹ Balázs Béla: *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films*. Wien–Leipzig: 1924. – magyarul: *A látható ember / A film szelleme*. Ford. Berkes Ildikó. Budapest, 1984. 6–120.

³⁰ Ld.: Hauser, Arnold: Der Dokumentarfilm – Die große Hoffnung. *Der Gute Film*, 1937. no 231/232. 5–9.

³¹ Hauser Arnold második házasságát 1934. július 7-én Löwenthal Lillivel (született az alsó-ausztriai Ebergassingban, 1901-ben) Budapesten kötötte. A házassági anyakönyvi kivonat „megjegyzések”-rovatában még a következő mondat szerepel: „A vőlegény Temesvár (Timisoara) községi, a menyasszony Wien községi illetőségű külföldi állampolgár”. (Hauser Arnold hagyatékában).

³² Hauser 1913/1914-ben Párizsban is tanult. Ld.: Hauser doktori szigorlata (1918. december. 19.) előtt kiállított egyetemi végbizonyítványát (1918. november 15.). – Budapesti Tudománygyetem. Bölcsészettudományi végbizonyítványok, 1918–1919. ELTE Levéltára, 2C11–12. A kérdésről ld. részletesebben a bevezetőben.

a tévéinterjúból is ismerjük, hogy mi következett. Az első könyve nagy siker volt, nagyon sok nyelvre lefordították. Ezután tanított Leedsben egyetemi tanárként, de az Egyesült Államokban, a Brandeis Egyetemen és Londonban is. Tanítani szeretett volna itthon is, ez volt a terv, de sajnos már nem volt ereje hozzá. Sok tudós és egyetemi oktató látogatta a kórházban is meg a lakásunkon, beszélgetett velük, tervezgetett. De a sors másképpen akarta.

Amikor leforgattuk az interjút, és lement a tévében, akkor kereste meg már itthon a BBC. Szerettek volna életműinterjút készíteni velem. Megírta nekik, hogy ott voltam évtizedekig. Ha addig nem kellettem, akkor most már hagyjanak békén.

Németországban is nagy siker volt a könyve, a Beck Verlagnál jelent meg Münchenben. Szeretett volna Németországban is tanítani, de ez sohasem történt meg. Más kapta meg a katedrákat folyton, meg sokan nem szerették, ellene léptek fel. Kérdeztem tőle, hogy miért nem lépett ő is valamit? Azt mondta: „Nem érte meg, nem érte meg. Inkább írtam még egy könyvet!”

ZD: *Arra is nagyon kíváncsi lennék, hogy milyen volt a személyes viszonya a Vasárnapi Kör egyéb tagjaival?*

HA: A Tanácsköztársaság bukása után szétváltak az útjaik. Először Bécsbe mentek, onnan meg Hauser Olaszországba, a többiek Berlinbe vagy máshova. Szétszóródtak. Mannheimről csak jót mondott mindig, nagyon szerette. A Michelangelo-szakértővel, Charles de Tolnayval, Tolnai Károllyal is jóban voltak.³³ De irigyelték is egymást, persze nem ugyanúgy, mint Lukácsal. Ott volt még Balázs Béla meg Zalai Béla, aki nagyon korán meghalt. Amikor a férjem 1977-ben megtartotta az előadását az Akadémián,³⁴ írt Tolnaynak, hogy tiszteleti akadémiai tag lett.

ZD: *Egy kérdésem lenne még. Először a Pécsi Tudományegyetemen találkoztam Hauser könyvtári hagyatékával.³⁵ Hogyan került oda, van-e ennek valamilyen háttértörténete?*

HA: Amikor még nem voltunk házасok, Hauser megegyezett az Akadémiával, hogy ha hazaköltözik, rájuk hagyja a könyvtárát és a lemezeit, mert nagy lemezgyűjteménye volt. Ezt a papírt aláírták, megvolt a szerződés, ma is ott kell legyen az

³³ Tolnai Károly (1899–1981), művészettörténész, a Vasárnapi Kör egykori tagja, 1965-től a firenzei Casa Buonarroti vezetője, a Michelangelo-hagyaték rendezője és egyik legnevesebb szakértője. Az emigrációban főképp a Charles de Tolnay nevet használta.

³⁴ Hauser Arnold: Változatok Lukács György Tertium datur témájára. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián - 1977. - Hauser 1978. i. m. 87-113.

³⁵ Zuh Deodáth: Hauser Arnold könyvtára Pécsen. *Korunk*, 35, 2014, 10. 82-88. Az adott cikkben közölt helyi könyvtári dokumentumok semmit sem említenek az odakerülés előtörténetéről. Az elérhető források szerint az események kezdete az volt, hogy az MTA Könyvtára és a Pécsi Akadémiai Bizottság megállapodott egymással.

Akadémián. De később azt mondták, hogy a könyvtárat nincs hová tenni. Ezért Németh Lajos az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetéből felajánlotta, hogy ők biztosítják a helyet, és ki is üritettek egy termet ebből a célból. A halála után egy ideig semmi sem történt, majd egyszer csak felhívtak és közölték, hogy a könyvtárat Pécsre viszik, az egyetemre. Mi nem értettük, felhívtuk Németh Lajost, de ő sem tehetett semmit... Ugyanis Aczél György lépett közbe, aki pécsi országgyűlési képviselő is volt és ezzel kedveskedni akart a városának. Pedig Hauser sohasem tanult, élt vagy dolgozott Pécsen, semmi köze nem volt hozzá, ennyi erővel Erdélybe, Temesvárra is kerülhetett volna a könyvtár. Az azonban megnyugtató, hogy a könyvtárat feldolgozták, és ma az egyetemen mindenki számára hozzáférhető.

ZD: Köszönöm még egyszer az interjút és a részletes válaszokat.